

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Üldajaloo osakond

Mattias Väli

Baltisakslaste lahkumine Eestist aastatel 1939–40

kohaliku meedia pilgu läbi

Bakalaureusetöö

Juhendaja: dotsent Ago Pajur

Tartu 2019

SISUKORD

Sissejuhatus	3
1. Sakslaste lahkumise põhjused	8
2. Kes on see õige sakslane?	12
3. Majandusküsimused	15
4. Lahkumise kulg ja ümberasujate elu pärast väljarändamist	20
Kokkuvõte	24
Summary	27
Kasutatud allikad ja kirjandus	29

Sissejuhatus

Saksa rahvusvähemuse ajalugu Eestis on pikk ning nüansirohke. Alates 13. sajandist on sakslased mänginud tähtsat rolli siinses poliitilises ja majanduslikus arengus. Peamiselt sakslastest mõisnikud hoidsid oma võimu läbi erinevate riigivormide kuni 20. sajandi alguseni. Sakslased moodustasid märkimisväärse osa Eesti linnade elanikkonnast. Hansa Liidu kõrgajal avaldas kaupmeeste rikkus ning meistrite tegutsemine olulist mõju siinsele arengule. Erinevad võõrvõimud, kelle alla Eestimaa alad langesid, kasutasid valitsejate käepikendusena maapiirkondade valitsemisel saksa aadelkonda.

Eesti Vabariigis tegutses hulk sakslastest arste, advokaate, poliitikuid. Sakslased olid esindatud veel mitmetes nii elitaarsetes kui ka vähem tasuvates või mõjukates eluvaldkondades. Alates 1925. aastast tegutses Eestis saksa vähemusrahvuse kulturomavalitsus, baltisakslastel oli esindus Riigikogus. 1939. aastaks oli sakslaste arv varasemaga võrreldes siiski oluliselt vähenenud. Põhjusteks oli väljaränne, naiste suur ülekaal, kõrge keskmine vanus, madal sündivus ja eestistumist soodustavad segaabiellud. Viimane rahvaloendus enne ümberasumist toimus 1934. aastal ja peale seda vähenes sakslaste arv tõenäoliselt veelgi.¹

Tabel. Baltisakslaste arvukus Eestis 1881–1934

Aasta	Baltisakslaste absoluutarv	Baltisakslaste osakaal rahvastikus
1881	44 000	5,3%
1897	33 500	3,5%
1922	18 800	1,7%
1934	16 346	1,5%

Alus: Eesti ajalugu V: Päärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa 2010, lk 60; Laurits, Kaido. Saksa kulturomavalitsus ja vähemusrahvus Eesti Vabariigis 1918/1925–1940: magistr töö. Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool, 2005, lk 20, 23.

1939. aasta oktoobris algas aga enamiku baltisakslaste jaoks üsnagi ootamatult selle vähemusrahvuse kiire ja peagu täiskoosseisuline väljaränne, mida tuntakse ka Eesti ajalookäsitluses saksakeelse sõnaga *Umsiedlung*. 23. augustil allkirjastatud Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokolli alusel jäid Eesti ja Läti Nõukogude Liidu huvisfääri. Läti Natsionaalsotsialistliku Liikumise juhil Erhard Kroegeril õnnestus veenda Saksamaa võimuladvikut vähemusrahvuse täiskoosseisulise ümberasustamise vajalikkuses. 28. septembril sai Saksamaa välisminister Joachim von

¹ Laurits, Kaido. Saksa kulturomavalitsus ja vähemusrahvus Eesti Vabariigis 1918/1925–1940: magistr töö. Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool, 2005, lk 20–21.

Ribbentrop Saksamaa kantslerilt Adolf Hitlerilt korralduse alustada rahvussakslaste ümberpaigutamist Eestist ja Lätist, see pidi toimuma kooskõlastatult Nõukogude Liiduga. Saksa Vähemusrahvuse Kultuurvalitsuse president Hellmuth Weiss sai 1. oktoobril Rahvussaksa Keskuses² vaikimisnõudel korralduse alustada ettevalmistusi baltisakslaste ümberasustamiseks. Saksamaa saadikule Tallinnas Hans Frohweinile anti teada 4. oktoobril, et Saksamaalt tulevad laevad inimeste transportimiseks. Järelepärimise käigus kuulis Frohwein esimest korda terminit „Umsiedlung“. 5. oktoobril said Saksamaa saadikud nii Riias kui ka Tallinnas ametliku teate ümberasumise kohta.³ 6. oktoobril pidas Hitler kõne, kus ta kutsus üles rahvuste ümberasustamisele nii, et „lõpuks tekiksid paremad eraldusjooned kui seda on tänapäeval.“⁴ Baltikumi sakslasi selles kõnes siiski otseselt ei mainitud ja teade ümberasumise vajalikkusest jõudis baltisakslaste enamikuni alles 8. oktoobril. Esialgne teavitamine toimus tänu vabatahtlikele, kes teavitasid inimesi telefoni teel ja ka isiklikult neid kellel polnud telefoni.⁵ Saksa valitsuse üleskutse „asuda kantsler Hitleri kõnes avaldatud põhimõtte teostamisele, mille järele Saksamaa likvideerib Ida- ja Kagu-Euroopas saksa vähemusrahvuste grupid ja viib nad jäädavalt Saksamaale“ avaldati Eesti ajalehtedes esimest korda alles 9. oktoobril.⁶

Eesti välisministrile Karl Selterile andis Saksa saadik Tallinnas dr. Hans Frohwein ümberasumisest teada 7. oktoobril.⁷ Kõnelused Saksamaa ja Eesti valitsuste vahel algasid 9. oktoobril, mille tulemusena sõlmiti 15. oktoobril ümberasumise protokoll. Esimene laev väljarändajatega lahkus 18. oktoobril 1939 ja viimane 18. mail 1940.⁸ Kõik sakslased siiski ei lahkunud ning 1941. aastal korraldati ka *Nachumsiedlung* ehk järelümberasumine.⁹

Olgugi, et Eestisse oli aastasade jooksul sisseännanud saksa kaupmehi, koduõpetajaid, vaimulikke, haritlasi jt, seondus rahvusgrupi ajalugu siiski peamiselt vallutustega ning sakslaste kuvand kattus ennekõike ülemklassi kuuluva maaomaniku omaga. Mõisnike ja talupoegade vahelised alluvussuhted ei saanudki jätta eestlaste rahvapärismusse ega teadvusesse ülimuslikust vähemusrahvusest head kuvandit. Ka rahvusliku ärkamise aegne

² Rahvussaksa Keskus oli 1936. aastal Saksamaal loodud asutus Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei poolt, et suhelda välissaksa rahvusgruppidega poliitilistel ja finantsalalistel teemadel. Laurits, K. Saksa kultuuriomavalitsus... , lk 81.

³ Umsiedlung 60: Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. Koost. Kivimäe, Sirje. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2000, lk 54–57.

⁴ Hitleri riigipäevakõne rahu üleskutsena. – *Päevaleht* 07.10.1939, lk 4.

⁵ Kivimäe, S. Umsiedlung 60..., lk 61.

⁶ Saksa vähemusrahvused Ida- ja Kagu-Euroopas likvideeritakse jäädavalt. – *Päevaleht* 9.10.1939, lk 1.

⁷ Kivimäe, S. Umsiedlung 60..., lk 59.

⁸ Mäesalu, Ain jt. Eesti ajalugu: kronoloogia. Tallinn: Tänapäev 2015, lk 307–309.

⁹ Liivik, Olev. Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal: Ümberasujate lahkumise motiivid. – *Acta Historica Tallinnensia* 2011, nt 17 (1), lk 41.

Carl Robert Jakobsoni 700 aastase orjapõlve retoorika leidis eestlaste seas viljaka pinnase. 1939. aastal alanud ulatuslik baltisakslaste väljaränne ei olnud seega paljude eestlaste jaoks midagi traagilist, vaid pigem „vanade vaidlaste, sakslaste äraminemine.”¹⁰

Eestist asus ümberasumise korras Saksamaale ametlikel andmetel 13 339 inimest.¹¹ Hilisemate teaduskäsitluste andmetel kolis Lätist 52 583 inimest Saksamaa riigi kontrollitud territooriumile. Järelümberasumisega 1941. aastal lahkus Lätist veel 10 500 ja Eestist 7000 inimest. Baltisaksa sotsiaallajalugu uurinud professor Wilfried Schlau järgi oli nii Eestist kui Lätist järelümberasujate hulgas vähemalt 5000 mittesakslast.¹²

Bakalaureusetöö eesmärk on uurida selle mõjuka ja pika ajalooga rahvusgrupi ümberasumise kajastust kaasaegses Eesti ajakirjanduses. Keskendudes meediaväljaannetele saab parema ülevaate probleemidest ja küsimustest, mis võisid tekkida väljarändajate kaasaegsetel. Analüüsides aastatel 1939–1940 ilmunud artikleid ning võrreldes neid nii varasemate uurimustega kui ka mälestuskirjandusega, otsib antud uurimus vastuseid küsimustele:

- Mis olid tähtsamad *Umsiedlungiga* seotud teemad kaasaegse Eesti ajakirjanduse jaoks?
- Kuidas kujutati ümberasumist ja selle mõju Eesti riigile?
- Milline oli suhtumine lahkujatesse ning kuidas saadi aru nende motiividest?

Umsiedlungi kohta on enim kirjandust saksa keeles ja enamasti pärinevad need ka Baltimaades sündinud autorite sulest. Teema kohta ülevaate saamiseks on vahest parimad Wilfried Schlau ja Jürgen von Hehni teosed.¹³ Eestikeelsetest raamatutest ümberasumise kohta peab ära märkima Sirje Kivimäe koostatud konverentsi kogumiku aastast 2000.¹⁴ Olev Liivik on küllaltki põhjalikult kajastanud baltisakslaste lahkumismotiive.¹⁵ Maris Saagpakk käsitleb oma artiklis ümberasumist mälestuskirjanduses.¹⁶

Memuaare on avaldatud mitmeid. Baltisakslase, Saksamaa Liitvabariigi esimese suursaadiku Eestis, Henning von Wistinghauseni (s.1936) koostatud kogumik koondab mitmeid

¹⁰ Kärli Kaali kirjutab... – *Meie Maa* 6.12.1939, lk 3.

¹¹ Liivik, O. Baltisakslaste ümberasumine..., lk 41.

¹² Schlau, Wilfried. *Die Deutschbalten*. München: Langen Müller, 1995, lk 32.

¹³ Schlau, W. *Die Deutschbalten*.; Hehn, Jürgen von. *Die Umsiedlung der Baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte*, Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1984.

¹⁴ Kivimäe, S. *Umsiedlung* 60...

¹⁵ Liivik, O. Liivik, O. Baltisakslaste ümberasumine..., lk 37–54.

¹⁶ Saagpakk, Maris. *Umsiedlung baltisaksa mälestuskirjanduses*. – *Tuna: ajalookultuuri ajakiri* 2007, nr 4, lk 38–51.

asjakohaseid mälestusi.¹⁷ Rootsi ajakirjaniku, Tohisoo mõisa peremehe Carl Mothanderi (1878–1967) mälestustest on kasutatud antud töös kahte raamatut. Mothander asus ümber Saksamaale Eestist 1940. aasta sügisel.¹⁸ Oma noorusest on kirjutanud saksastunud eesti perekonnast pärit ajakirjanik Erik G. Verg (1919–2005), kes asus Eestist ümber Saksamaale vaid kahekümne aastaselt.¹⁹

Publitseeritud algallikana on antud uurimuses tähtsad Riigi Teatajad, mis sisaldavad väljarändega seotud seadusi ja määrusi. Olulisemad neist on seotud Saksa Usaldusvalitsuse loomise ja lõpetamisega. Huvi pakuvad väljarände teema puhul veel kodakondsusest ja sõjaväeteenistustest vabastamised, kapitali väljaveo tõkestamised ning kriminaalkaristuste katkestamine või edasilükkamine väljarände tõttu. Dietrich André Loeberi 1972. aastal valminud dokumentide kogu on asendamatu allikas selliste teemade uurimisel.²⁰

Antud uurimus tugineb kuuele Eestis ilmunud ajalehele, mis kajastasid baltisakslaste lahkumist. Ajalehed on valitud nii piirkondliku erinevuse kui ka erineva mahu järgi. Need lehed on Päevaleht, Järva Teataja, Pärnumaa Teataja, Lõuna-Eesti, Elu ja Meie Maa. Mahukaim leht vaadatutest oli Päevaleht, mis sisaldas käsitletava perioodi algul keskmiselt 8 lehekülge ning ilmus igal nädalapäeval. Mahukuselt järgnesid Pärnumaa Teataja ja Järva Teataja, mis ilmusid 3 korda nädalas ja mille tavamaht jäi 10 lehekülje piiresse. Elu, Meie Maa ja Lõuna-Eesti olid kõik 4-leheküljelised ajalehed. Meie Maa ilmus 4 korda nädalas ning Elu ja Lõuna-Eesti mõlemad kolm korda nädalas. Samas lehekülgede arv varieerus, seda eeskätt suurematel lehtedel nagu Päevaleht, mille 1939. aasta 9. detsembri number oli 14 lehekülge pikk. Maht muutus sõltuvalt kajastatud uudiste hulgast, pühadest, kuulutuste ja reklaamide hulgast. Kuulutused ja reklaamid olid vahest suurimad lehekülgede arvu lisajad. Lisaks olid Päevalehel kaasväljaanded nagu kunsti erilisa Kunst ja Kirjandus ning pilke ja naljaleht Kratt.

Ajalehed on valitud erinevatest Eesti piirkondadest. Suurim ja mõjukaim neist oli kindlasti üle-Eestiliselt loetud Päevaleht, mis sisaldas konkurentsilt kõige rohkem informatsiooni. Samas puudub sealt, võrreldes teiste vaadeldud lehtedega, süvenemine kohalikesse oludesse, mis on iseloomulikud väiksemates regionaalsetes lehtedes nagu Saaremaa Meie Maa või

¹⁷ Revali ja Peterburi vahel: eestimaalaste mälestusi kahest sajandist. Koost. Henning von Wistinghausen. Tallinn: Argo, 2016.

¹⁸ Mothander, Carl. Parunid, eestlased ja enamlased. Tartu: Ilmamaa, 1997; Mothander, Carl. Rootsi kuninga valge laev: riskantne mäng rannarootslaste pärast. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2011.

¹⁹ Verg, Erik G. Vaimustuse tiivul: lapsepõlve- ja noorusemälestused Baltikumist. Tallinn: Nornberg & Co, 2012.

²⁰ Diktierte Option: die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941: Dokumentation. Hrsg. Dietrich A. Loeber. Neumünster: K. Wachholtz, 1974.

Valgamaa Lõuna-Eesti. Mõned teemad võisid olla piirkonna spetsiifilised. Näiteks tööloomade küsimust, mis oli tähtis osa rändega seotud majandusprobleemidest, pidas kõige olulisemaks Võrumaale suunatud ajaleht Elu.

Ülevaate saamiseks vaikiva ajastu ajakirjandusest oli abi Halliki Harro monograafiast²¹ ja Epp Lauki koostatud kogumikust.²² Lisaks sisaldasid väärtuslikku materjali Laura Vaani magistritöö propagandatalitusest²³ ning Margit Partsi diplomitöö tsensuurist ja infopoliitikast.²⁴

Baltisakslased lahkusid ajal, mil sõnavabadus oli Eestis piiratud. Konstantin Pätsi võimuperioodi kohta kasutatakse mõistet *vaikiv ajastu* ja antud mõiste on ajakirjandust uurides igati õigustatud. Kehtisid mitmed erinevad sõnavabaduse piirangud. Ajalehti võidi sulgeda juhul, kui avaldati nn ühiskonna vaenuliku sisuga kirjutisi. Ka käsitletaval baltisakslaste lahkumise perioodil oli tsensuur pidev. Tsensuuriga tegeles 1934. aastal loodud Riiklik Propaganda Talitus, mis oli allutatud otseselt peaministrile. 1938. aastaks kujunes Riikliku Propaganda Talituse kõrvale oluliseks tsensuuriorganiks ka Välisministeerium, mis esitas aina tihedamini proteste ajalehtedes ilmuva vastu.²⁵

Baltisakslaste lahkumise kajastus on seega tsensuurist otseselt mõjutatud. Riiklik Propaganda Talitus väljastas ajalehtedele infobülletääne, mida lehed olid kohustatud avaldama. Need sisaldasid valitsuse teadaandeid ning riigitegelaste kõnesid enamasti ettekirjutatud vormis.²⁶ Selle tõttu ilmusid mitmes ajalehes korrakaas täiesti sarnased või vähemalt valdavalt kattuvad mahus kõned. Sõltuvalt sellest, kui palju jagus just väiksemates trükistes leheruumi, oli mõnikord vaja kõnesid või teadaandeid lühendada. Infobülletääne avaldati sageli ja isegi juhul, kus avaldamist väärivat infot oli vähe, ei katkenud nende ilmumine, sest „informatsioon ja valitsusliikmete intervjuud tuli avaldada nii, et kõik ei kuhjuks ühe päeva peale või mõni teine päev jääks tühjaks.“²⁷

²¹ Harro-Loit, Halliki. Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon Eestis aastail 1918–1940 ja 1990–1993. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1994.

²² Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Koost. Epp Lauk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.

²³ Vaan, Laura. Propagandatalitus Eesti Vabariigis autoritaarsel ajajärgul: magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool, 2005.

²⁴ Parts, Margit. Tsensuur ja infopoliitika esimese Eesti Vabariigi ajal: diplomitöö. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli infoteaduste osakond, 2003.

²⁵ Vaan, L. Propagandatalitus..., lk 20, 77, 78.

²⁶ Parts, M. Tsensuur ja infopoliitika..., lk 24–25.

²⁷ ibid, lk 25.

1. Sakslaste lahkumise põhjused

Ajaloolase Olev Liiviku sõnul on raske üheselt öelda, mis oli lahkumise põhjus baltisakslaste eneste silmis – kas Hitleri kutse või punaarmee tulek Eestisse.²⁸ Kuigi mälestuskirjanduses on lahkumisega seoses Vene ohust palju kirjutatud,²⁹ siis tolleaegne Eesti ajakirjandus seda motiivi esile ei toonud. Eesti ajakirjandus oli sügisel 1939 tugeva tsensuuri all, alates aastast 1938 olid välispoliitiliste sündmuste tõttu ettekirjutused ja kontroll läinud aina rangemaks.³⁰ Ajakirjandus hoidus enamjaolt mainimast midagi, mis oleks vihjanud, et sakslased lahkuvad Eestist idanaabri tegevuse tõttu. Ajalehtedes andsid tooni hoopis Saksamaa patriootlike sakslaste sõnavõttud. Näiteks rõhutas Saksa kulturomavalitsuse esimees Wilhelm von Wrangell, et „kuigi lahkumine ei ole kerge,“ siis „Sakslus peab aga rahulikult ja distsiplineeritult järgnema oma suure isamaa kutsele.“³¹ Punavägedega seotud ohtu kultuurvalitsuse esimees ei maininud, lahkumise põhjusena esines ikka Saksamaa juhi kutse.

Maris Saagpakk on baltisakslaste lahkumise põhjuste seas esile tõstnud asjaolu, et koos Hitleri kutsega kadus viimasegi võimalus, et Saksamaa kaitseb Baltimaades elavaid sakslasi Nõukogude Liidu eest.³² Toonasest Eestimaa ajakirjandusest seda argumenti arusaadavalt ei leia, sest eitati Nõukogude Liidu poolt lähtuvat ohtu. Päevalehes tsiteeriti Nõukogude Liidu ametliku teadeteagentuuri TASS. Lehest saab lugeda, et Eesti ja Läti allkirjastatud paktid ei too kaasa nende riikide sovetiseerimist.³³ Kuid Nõukogude Liidu poolset ohtu ei eitanud ainult välismaist ajakirjandust tsiteerides, vaid ka vaikimisega. On ilmne, et neil päevil levis palju suulist informatsiooni ja kuulujutte, nende sisu ajalehed aga ei kajasta. Päevaleht kirjutas oktoobris, et ümberasuvad sakslased levitavad ärevustekitavaid teateid, mis motiveerivad inimesi kiiremini kolima.³⁴ Ajalehes Elu ilmus nimemärgi E.D. all võrdlemisi pikk artikkel mis väitis, et viimastel päevadel ringi liikunud kuulujutud on kõik valed. Enamiku kuulujuttude sisu ei kirjeldatudki, aga mainiti nende seotust Eesti-Nõukogude Liidu abistamispaktiga. Ainus kuulujutt mida näiteks toodi väitis, et valitsuse liikmed olid lahkunud Eestist. Artikkel rõhutas vajadust valitsust ja riigimehi usaldada.³⁵

²⁸ Liivik, O. Baltisakslaste ümberasumine... , lk 53.

²⁹ Kursell, C. v. Kuidas see toimus. Ümberasumise eelloost. – Revali ja Peterburi vahel, lk 405 ; Verg, E. Vaimustuse tiivul lk 225.

³⁰ Vaan, L. Propagandatalitus... lk 77.

³¹ Sakslastel kahju lahkuda – *Meie Maa* 11.10.1939, lk 1.

³² Saagpakk, M. *Umsiedlung* baltisaksa mälestuskirjanduses..., lk 42.

³³ Sakslaste lahkumine pole seoses Eesti-Vene paktiga. – *Päevaleht* 15.10.1939, lk 4.

³⁴ Ärevustekitavaid teateid – *Päevaleht* 11.10.1939, lk 6.

³⁵ E.D. Kuulujutud. – *Elu* 16.10.1939, lk 2.

Ajalehtedes korrutati pidevalt, et baaside leping ja baltisakslaste kodumaale kutsumine ei ole kuidagi omavahel seotud. Tsiteerides jällegi TASS-i, eitati Meie Maas igasugust seost Eesti ning Lätiga tehtud paktide ja ümberasumise vahel.³⁶ Meie Maas toodi ära rahvuslik-poliitiline põhjendus ümberasumise vajalikkuse kohta: „Nii Saksa kui ka Eesti riik näevad püsiva rahu kindlustamise aluseid olukorras, kus rahvusriikide maa-alal ei etenda enam nimetamisväärt osa enamusrahva kõrval vähemusrahvaid.“³⁷ Ka teised lehed kirjutasid Hitleri kavast, mille järgi peaksid erinevad rahvused elama eraldi riikides.³⁸ Väite tõestuseks mainiti, et ka Saksamaal elavatel eestlastel on võimalus naasta Eestisse samadel tingimustel, mille alusel sakslased ümber asusid. See oli küll märksa vähemoluline uudis, kuna eestlasi elas Saksamaal suhteliselt vähe.³⁹

Ajakirjandus kajastas sakslaste lahkumist ka teistest riikidest. Sakslaste rännet Saksamaale (või vähemalt kõnelusi sellest) nimetati nii Ukraina ja Valgevene,⁴⁰ kui ka Itaalia,⁴¹ Läti ja Leedu puhul.⁴² Lisaks toodi välja ka väljaränne Kagu-Euroopa riikidest, kus pidavat sakslaste päritud varandused ja kinnisvarad olema väärt mitu miljardit marka.⁴³ Arusaadavalt kajastati kõige rohkem lahkumist Lätist ja selle mõjusid.

Eesti ajalehed vahendasid ka *Rigasche Rundschau* arvamust, et vähemusrahva elamine rahvusriigis loob heal juhul vaid kompromisse, aga probleemid ei saa kunagi päriselt lahendatud. Päevalehe artikli autori sõnul näitas selline seisukohavõtt, et Baltimaades rahvuste kooselamiseks tehtud töö on osutunud tühjaks vaevaks. Kaks rahvast võivad üksteisele küll soovida õnne ja edu tulevikuks, aga lahus elamine on mõlemale poolele meeldivam.⁴⁴ Sarnane mõtteviis ei olnud eeldatavasti harv, sest erineva sõnastusega nõustuti sellega ka Riigivolikogu koosolekul. Nimelt astuti Riigivolikogu liikme Oskar Kõsteri meelest sakslaste lahkumisega „paar mehesammu lähemale tõelisele rahvusriigile“.⁴⁵

³⁶ Sakslaste lahkumine pole ühenduses Eesti–Vene paktiga – *Meie Maa* 16.10.1939, lk 1.

³⁷ September ja oktoober. – *Meie Maa* 18.10.1939, lk 2.

³⁸ Hitler kõne Saksa riigipäeval. – *Järva Teataja* 9.10.1939, lk 9.

³⁹ Eestlased Saksamaalt kodumaale. – *Meie Maa*, 20.10.1939, lk 3.

⁴⁰ Sakslased lahkuvad ka Venest. – *Meie Maa* 20.10.1939, lk 1; Ukrainast sakslased Saksamaale. – *Elu* 20.10.1939, lk 1.

⁴¹ Saksa vähemusrahvuste grupe Ida- ja Kagu-Euroopas. – *Järva Teataja* 9.10.1939, lk 1; Sakslaste kodutoomine Itaaliast jätkub. – *Elu* 23.10.1939, lk 3; Sakslased viiakse kodumaale. – *Elu* 9.10.1939, lk 1.

⁴² *Elu* 11.10.1939, lk 1; *Elu* 13.11.1939, lk 1; *Meie Maa* 25.10.1939, lk 2; Ka Läti sakslased ümberasustamisele. – *Pärnumaa Teataja* 10.10.1939, lk 1; *Järva Teataja* 25.10.1939, lk 7; Sakslased viiakse Eestist ära. – *Lõuna-Eesti* 9.10.1939, lk 1.

⁴³ 1.750.000 sakslast Kagu-Euroopast kodumaale – *Päevaleht* 26.10.1939, lk 5.

⁴⁴ Tja [Jaan Taklaja]. Võimatu kooselu. – *Päevaleht* 11.10.1939, lk 2.

⁴⁵ Riigivolikogu stenograafilised aruanded: I koosseis: V ja VI istungjärg. Tallinn, 1940, lk 401.

Päevalehe peatoimetaja Harald Tammeri hinnangul olid baltisakslased kultuurautonoomia kaudu „natsistatud“ ehk Saksa Kulturomavalitsus oli lõiganud ära kohalike sakslaste sidemed Eestiga juba varem ning liitnud need Saksa riigiga. Saksa rahva ühtsuse propageerimise tulemusena lähevad siit ära nii need, kes on lahkumise suhtes ükskõiksed, need, kes soovivad ideoloogilistel põhjustel minna, kui ka need, kellel on teise riiki kolimisest pigem kaotada kui võita ning kes seda vahest teha ei tahakski. Lahkuvad aga kõik ja mitte oma tujude ajel, vaid sellepärast, et kultuurautonoomia abil loodud organisatsioonid kirjutavad seda neile ette.⁴⁶ Hilisemas artiklis kirjutab Tammer, et sakslased ei lahkunud siit vähese jõukuse või diskriminatsiooni tõttu, vaid pigem on ajendiks Saksamaa riiklikud motiivid nagu vallutatud alade koloniseerimine ja Saksamaa–Nõukogude Liidu kokkuleppe tingimused.⁴⁷

Sarnaseid kommentaare avaldas Päevaleht ajavahemikus 11.–15. oktoobril kolmel korral, viidates nii Nõukogude Liidu kui ka Saksamaa ajalehtedele, mis eitasid võimalust, et sakslased lahkuvad sovetiseerimise tõttu. Rõhutati, et taolised kuulujutud pärinevad välismaa lehtedest, nagu *Daily Express*, *Daily Herald*, *New York Times*, *Telegraph* jne. Päevalehe sõnul levitasid sarnaseid kuuldusi ka baltisakslased ise, et põhjendada lahkumist või lihtsalt oma kolimisest tulenev „süü“ siia jäänud sakslaste ees välja vabandada. „Nad teeksid vist küll paremini, kui nad valgustaksid asja sellisena, nagu see on – tingituna ainult Saksa juhi kutsest ja tema tahtest rakendada neid töösse teatud end. Poola piirkondade asustamiseks ja ülesehitamiseks.“⁴⁸ Päevaleht kaitses oma positsiooni ka välismaa ajalehtedega nagu *Berliner Börsen-Zeitung*, mis kinnitavat, et Nõukogude Liidu poolt puudub oht saksa vähemusrahvusele.⁴⁹

Vastupidiselt eeltoodud kaasaegsete ajalehtede ametlikule infole, on baltisakslaste mälestuskirjanduses korduvalt märgitud, et ajend lahkumiseks oli just nimelt Nõukogude Liidu poolne oht Baltimaadele. Erik G. Verg kirjeldab mälestustes, kuidas vanem põlvkond ei lahkunud mitte vabatahtlikult maalt, mida nad pidasid enda omaks, vaid ainult kindla varjupaiga leidmise nimel.⁵⁰ Claus von Kursell nimetab ümberasumist kui vabatahtlikku pagendust kodumaalt, mille ainus alternatiiv olnuks kindel hukk.⁵¹ Carl Mothanderi mälestustes oli omavahelise telefonikõne käigus lahkumisele kiirustanud saksa

⁴⁶ H.T. [Harald Tammer]. Äraminejad. – *Päevaleht* 23.10.1939, lk 2.

⁴⁷ H.T. [Harald Tammer]. Meie rahvuslikud liialdused? – *Päevaleht* 5.01.1940, lk 2.

⁴⁸ Sakslaste lahkumine pole seotud Eesti–Vene paktiga – *Päevaleht* 15.10.1939, lk 4.

⁴⁹ Ümberasustamise põhjused – *Päevaleht* 14.10.1939, lk 6.

⁵⁰ Verg, E. Vaimustuse tiivul, lk 229–230.

⁵¹ Kursell, C. v. Kuidas see toimus..., lk 415.

kultuuriomavalitsuse president ja seda just enamlaste tulekut mainides. Samuti esitati Carl Mothanderile lahkumise algpäevil sakslaste poolt tihti küsimusi Nõukogude Liidu vägede tuleku kohta.⁵²

⁵² Mothander, C. Parunid, eestlased ja enamlased, lk 181–183.

2. Kes on see õige sakslane?

Baltisakslaste lahkumise valguses said suure tähelepanu osaliseks ka nn kadakasakslased, kes samuti lahkusid või vähemalt püüdsid lahkuda, Saksamaale. Etnilisi lätlasti ja eestlasti oli arvatavasti kokku 10% kõigist ümberasujatest.⁵³ Ajakirjandusest jääb mulje, et kadakate lahkumine oli üks suurimaid *Umsiedlungiga* kaasnenud probleeme. Kui sakslaste lahkumine oli majanduslik ja sotsiaalne probleem, siis eestlaste äraminekus nähti oma rahva reetmist või „teiste kelgul liugu laskmist“ nagu ütles Aruvälja Andres Päevalehes avaldatud vestes.⁵⁴

Nii ajakirjandusele kui ka lahkumisega tegelevatele riiklikele ametkondadele oli tähtis minejate rahvuse määramine. Kui Saksamaa kodanike puhul sellised mured puudusid, siis Eesti kodakondsust omanud sakslaste rahvuse määramisel esines mitmeid probleeme. Esiteks olid mitmed suguvõsad elanud siin sajandeid, samuti oli palju perekondi, kus leidis mitmest rahvusest esivanemaid ja rahvuste vahelisi abielusid. Saksamaa poolne kitsendus nägi ette, et lahkujatel oli ainult isapoolne saksluse liin piisav Saksa kodakondsuse saamiseks.⁵⁵

Eestlastesse, kes lahkusid koos sakslastega, suhtuti ajaleheveergudel selgelt negatiivselt. Ajakirjandus nägi palju vaeva, et teha kindlaks kui palju on lahkujate seas eestlasti. Mitmed avaldatud nimekirjad sisaldasid eesti nimesid. Näiteks veel veebruaris 1940 avaldas Elu ühe taolise nimekirja, lisades selle lõppu sarkastilised hea õnne soovid ning soovitus k kõikidele Lindadele ja teistele nime järgi eestlastele mitte kunagi enam tagasi tulla.⁵⁶ Sakslaste kohta otseselt midagi halba ei öeldud, pigem rõhutati kahtlust, et lahkujate hulgas oli ka eestlasti, kes hülgasid oma kodumaa.

Lahkujate saksa rahvus seati kahtluse alla ka Meie Maa 27. novembri numbris, kus siseminister August Jürima meenutas lugejatele kultuurautonoomia seadusega 1925. aastal antud vabadust, millega kõik soovijad võisid end sakslasena kirja panna. Ennast kultuuriomavalitsuse rahvusnimekirja pannud kodanik jäi Eesti valitsuse silmis ka vastavasse rahvusesse. Aastal 1934 võeti vastu Rahvuste kuuluvusealuste määramise seadus. See seadus piiras rahvuse vaba määramise õigust ja sätestas, et inimene, kes on määranud ennast eesti rahvusesse, ei saa enam seda muuta. Samuti ei saanud vastupidiste tõenditeta eesti rahvusesse

⁵³ Schlau, W. Die Deutschbalten, S. 35.

⁵⁴ Aruvälja Andres avaldab oma arvamist. – *Päevaleht* 14.10.1939, lk 7. Aruvälja Andres oli ajakirjanik Tõnis Braksi pseudonüüm. Tema kirjutisi sai lugeda aastatel 1935–1940 Päevalehest ja 1940. aastal ka Meie Noorusest. Eesti biograafiline andmebaas ISIK. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=243K> (kasutatud 5.05.2019).

⁵⁵ Kes võivad välja rännata? – *Elu* 16.10. 1939, lk 2.

⁵⁶ Lahkunud uuele isamaale. – *Elu* 22.02.1940, lk 6.

kuuluvust muuta kodanikud, kelle eestlasest isa või esiisa oli olnud vallakogu hingekirjas ja kes polnud lasknud end kanda kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja.⁵⁷ Kultuurautonoomia seadusega varem antud vabadus lubas nüüd päriselt eesti rahvusesse kuuluvatel isikutel kodumaa hüljata. Kuid siseministri sõnade järgi selliste inimeste pärast nutta ei tasu.⁵⁸

Elu ja Meie Maa tutvustasid Riigi Keskarhiivi juhataja Otto Liivi uurimust, mille järgi baltisakslased ei olnud puhtavereline, vaid pigem segunenud rahvas. Liivi sõnul läksid mitmed maainimestena sündinud eestlased hauda von'idena ning isegi kui nende järeltulijad end nüüd sakslasteks peavad ega oska isegi eesti keelt, pärinevad nad ikkagi eesti soost. Eestlastest vabatalupojad olid Liivi hinnangul hoidnud oma vereliinid puhtamana kui aadlikud.⁵⁹ Meie Maa lisas kirjutisele omalt poolt, et sakslased on segunenud ka rootslaste, türklaste ja juutidega.⁶⁰

Meie Maa üks huvitavamaid artikleid, mille autoriks oli ajalehe toimetuse seadise kahtluse alla kõigi lahkujate saksluse, väites et 12 000 lahkujast olid 8000 kadakad ja ülejäänuteski leidub rohkesti eestlaste, lätlaste ja juutide verd. Nendest enamus küll ei rääkinud kodus eesti keelt, kuid peale saksa keelt kõnelevate inimeste on ümberasujate seas ka neid kes räägivad omavahel üldjuhul vene keeles.⁶¹ Kirjutisest, mis ei kujutanud ka sakslasi heas valguses, järeldus, et *Umsiedlung* oli oma olemuselt väär. Oma rahvuse reetmist ja võõraste kommete ülevõtmist peeti Eesti ajaloo keeruliste ja kahjulike sündmuste põhjuseks. Probleemide allikaks ei olnud niipalju võõrrahvad, vaid end nendeks pidavad rahvuskaaslased. Kui väljarändajate seas domineerivad eestlased, siis ei saa lahkumine olla ideoloogiline, vaid puhtalt oportunism. Päevalehe andmetel oli kadakaid lahkujate seas vaid 500.⁶² Kus täpsemalt tuleb antud arv ei ole selge ja teistes ajalehtedes vastavaid suurusjärke ei esitatud.

Meie Maa fõljetonist pseudonüümiga Kärila Kaali, kirjutas: „Üks suur sündmus, mis meitele, eestlastele, küll tõsist meeleea tegi, oli meite vanade vaindlaste, sakslaste äraminemine. Me saime nüüd selgesti aru, missugused sõbrad nee[d] olid, kidast meite maal ellitati ning kille käe olid suuremad ning paremad kohad, mõisa südamed ning kille keelt me keigerohkem linnas pidime alati kuulma./.../ Aga siiskid, olga, mis on aga me oleme rõõmsad, et ükskord saime näha, kuidas mitmesaja aasta eest mõõga ning ristiga meite kodumaale tulnd rüütlite

⁵⁷ Laurits, K. Saksa kultuuroromavalitsus... , lk 77.

⁵⁸ Saksa kultuuroromavalitsuse tegevus lõpetatakse – *Meie Maa* 27.11.1939, lk 1.

⁵⁹ Sajad von'id põlvenevad eestlastest. – *Elu* 13.10.1939, lk 4.

⁶⁰ Kes on Balti sakslane? – *Meie Maa* 13.10.1939, lk 4.

⁶¹ Kadakluse probleemist – *Meie Maa* 29.12.1939 lk 2.

⁶² 1200 ümberasujale ajapikendust – *Päevaleht* 10.11.1939, lk 6.

suguvõsa jäänused siit läksid sii korjatud kuld- ning õbeasjadega, varandusekoormatega ning või-peki tagavaradega – meite vaeselt ning kadakaselt karjamaalt isamaa marjamaale.”⁶³

Vahest suurima pettumuse valmistas ajakirjanikele aastast 1930 Paide linnapea olnud Gerhard Pärli, kes Päevalehe sõnul oli puhastverd eestlane sakslannast naisega.⁶⁴ Ta lahkus oktoobri lõpus ja vähese etteteatamisega. Äsja toimunud linnavolikogu valimiste ajal olid ka tema lendlehti jaganud toetajad tõrjunud „kategeooriliselt tagasi jutud G. Pärli lahkumisest“.⁶⁵ Oma lahkumisega jättis ta ajakirjanduse jaoks jälje kõigele, mis ta oli seni saavutanud. Järva Teataja järelendas endise linnapea lahkumisest, et Pärli senine töö oli tehtud vaid palga saamiseks, mitte kohusetundest ega hoolivusest kaaskodanike vastu. Järva Teataja järgi oli Pärli lahkumise plaan kindlasti juba varem olemas. Samas artiklis süüdistati ka endist Paide Eesti Vabadussõjalaste Liidu esimeest ja ajalehe Võitlus toimetajat reservkapten August Klasmanni, kes olevat veennud oma sakslasest naist lahkuma, ehkki naine oli köitnud „oma südame Eesti külge.“ Ajaleht soovis lahkujatele head teed ja leidis, et Eestile on vajalikud ainult eestimeelsed inimesed ja mitte „neid nõrku, kes oma rahva lihale ja verele võõraks on jäänud ja oma äralangemisega või üleminekuga on sooritanud verevalamisi oma isade rahva kehast.“⁶⁶

Samas ei piirdunud ajakirjanikud ainult väljarändajate kritiseerimisega, vaid ka kiitsid neid, kes ei lahkunud. Üks selline inimene oli endine Järvamaa praost Christoph Beermann, keda pojad proovisid Saksamaale kaasa võtta, kuid kes keeldus ja „rõhutas oma kuuluvust kuni surmani sini-must-valge lipu alla.“⁶⁷ 26. novembril surnud mehest kirjutati paraku küll juba postuumselt, kuid teda esitleti näitena tõelisest kodanikust, kes ei kavatsenudki Eestist lahkuda.

Pettumust lahkuvate eestlase suhtes peegeldasid ka kaasavõetava varaga seotud küsimused. Päevalehe väitel astunud esimese ümberasujana esimese lahkuva laeva *Utlandshörn* pardale Haljala koguduse õpetaja Martin Nurm, kes lahkus koos sakslasest abikaasaga. Pastor Nurmele pandi eriti pahaks seda, et temaga koos „rändab ka eestlaste raha eest ostetud ja hingekarjasele kingitud kuldrist Saksamaale.“ Väärtust olevat ristil üle 700 krooni.⁶⁸

⁶³ Kärla Kaali kirjutab... – *Meie Maa* 6.12.1939, lk 3.

⁶⁴ Paide linnapea lähebki Saksamaale – *Päevaleht* 20.10.1939, lk 5; Gerhard Pärli oli ka 1925–1939 Paide koguduse pastor ja 1935–1939 Järva praost.

⁶⁵ Paide linnapea G. Pärli lahkus ametist. – *Järva Teataja* 20.10.1939, lk 8.

⁶⁶ Mõtteid Paide lahkujast. – *Järva Teataja* 23.10.1939, lk 10.

⁶⁷ Praost emer. Ch. Beermann suri. – *Järva Teataja* 27.11.1939, lk 9; Christoph Beermann oli Eesti Üliõpilaste Seltsi asutajaliige ja seltsi sinimustvalge lipu üks pühitsejatest Otepääl 1884. aastal.

⁶⁸ Esimene ümberasujate laev lahkus – *Päevaleht* 19.10.1939, lk 5.

3. Majandusküsimused

Sakslaste lahkumine tõi endaga kaasa palju majanduslike küsimusi. Neil oli rohkesti nii vallasvara, mida sai endaga kaasa võtta, kui ka kinnisvara, millele tuli leida uusi kasutajaid. Lahkujate seas oli nii võlgnikke kui ka võlausaldajaid. Varaliste küsimuste lahendamiseks alustas Saksa konsulaadi juures Tallinnas tööd Saksa Usaldusvalitsus. Saksa Usaldusvalitsuse õigusliku seisundi seaduse §4 järgi oli usaldusvalitsusel „õigus võtta enda valitsemisele ümberasujate kogu Eestis olev vara“.⁶⁹

Eesti ja Läti sakslaste vara kogusuuruseks on hinnatud 740 674 000 Saksa marka.⁷⁰ Saksamaa ametnike algsed analüüsid hindasid baltisakslaste varaks umbes 1 miljard kuni poolteist miljardit marka.⁷¹ Peale maa ja kinnisvara jäi maha veel suurel hulgal mööblit ja muid esemeid. Kaasaegne ajakirjandus pühendas märkimisväärselt ruumi nii kaasavõetava mööbli transportimisele, mis nõudis aega ja vahendeid, kui ka maha jääva mööbli müümisele. Ajakirjandus hoiatas inimesi liigselt agara kokkuostu eest. Näiteks soovitas ajaleht Elu juba 16. oktoobril mitte osta kokku asju, millest saadud tulu läheb välismaale. Samuti hoiatati, et liigse tuhinaga varade kokkuostjad võivad sattuda defektsele kaubale, kuid kui müük on toimunud mõlema poole nõuolekul, ei ole võimalik hiljem raha tagasi saada.⁷²

Ka sakslaste maju ei olevat mõtet osta ega neid kohe restaureerima hakata, sest hooned olevat sageli liiga mädanenud. Selle probleemi eest hoiatas ka majandusminister Leo Sepp.⁷³ Meie Maa tõi ära Ehitusasjanduse ühingu märgukirja teedeministrile, milles sooviti, et riik rakendaks meetmeid vanade majade ostmise vastu. Ennekõike soovitati informeerida avalikkust ja kehtestada rangem kontroll majade müügi üle. Ühingu arvates võis kontrolli puudumine tuua kaasa Eesti kapitali üleliigse kulu, mida saaks investeerida teisiti ja tulusamalt. Märgukirja autorite arvates pidanuks ka pangad vältima laenu andmist vana maja ostuks.⁷⁴ Majade teema tõstatamise eesmärk polnud tõenäoliselt mitte baltisakslaste kritiseerimine, vaid katse reguleerida kiiresti muutunud sisemajandust. Suur hulk maju, mis läks tavapärasest odavamalt müüki, oli nähtavasti siiski mitmetele eestlastele ahvatlev võimalus kinnisvara soetada, sest muidu ei oleks sellist probleemi tõstatatud.

⁶⁹ Saksa Usaldusvalitsuse õigusliku seisundi seadus 15.10.1939. – RT II 1939, 17, 29.

⁷⁰ Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen S. 136.

⁷¹ Aufzeichnung im Reichsfinanzministerium über eine Ressortbesprechung in Berlin am 7. Oktober 1939. – Diktierte Option, S. 336.

⁷² Tüssatakse end sakslastelt ostmisega. – Elu 16.10.1939, lk 1.

⁷³ Riigivolikogu stenograafilised aruanded: I koosseis: V ja VI istungjärg. Tallinn, 1940, lk 422.

⁷⁴ Tüssatakse end sakslastelt ostmisega. – Elu 16.10.1939, lk 1.

Ehete ja muu kergelt kaasaskantava vara kaasavõtmise kogus oli piiratud. Seejuures hoiatasid ajalehed kõiki neid, kes proovivad keeldudest mööda hiilida, ning kirjeldasid korduvalt kuidas väljarändajad püüdsid võtta kaasa rohkem väärisesemeid kui ametlikult lubatud (500 krooni väärtuses) ega andnud varasid ametnikele üle.⁷⁵ Tuleb rõhutada, et sellised kajastused ei tundu olevat ebaõiglasel, pigem valgustati teemat üsna objektiivselt ja mõistvalt, see tähendab puudusid ajakirjanike otseselt negatiivsed hinnangud ja märkused lahkujate suhtes. Näiteks võib tuua intsidendi Wilhelm Spohriga, kes jõuka sakslasena jäi vahele liigse kulla ja hõbedaga. Artiklis toodi ära küll tema irooniline vastulause – see olevat tema “esimene ja viimane sõit Eestist!”⁷⁶ – kuid sellelgi ei järgnenud hukkamõistu.

Baltisakslaste vara hulgas oli hulgaliselt kultuurilise väärtusega esemeid, ajaloolisi ürikuid ja dokumente. Ajalooliste dokumentide väljavedu oli võimalik ainult Haridusministeeriumi loal.⁷⁷ Ajakirjandusele pakkusid kõige rohkem huvi just talupoegade seotud dokumendid.⁷⁸ Ajalehe Lõuna-Eesti andmetel olid Valga sakslased arhiiviallikate poolst vaesed. Selle väite põhjendust ei esitatud. Samas toodi ära telefoniintervjuu linnaarhivaariga, kes loetles tähtsamaid ürikuid, mis sakslastest Eestisse jäävad. Ühtlasi rõhutati, sarnaselt Järva Teatajaga, nende ürikute tähtsust eestlaste ajaloo uurimisel. „Edasi on mulle antud Saksa Musse protokolliraamatud, milline selts asutati Valgas 1789 ja nüüd tuleb likvideerimisele. See materjal midagi huvitavat toleaeagsete eestlaste suhtes ei anna.”⁷⁹ Seega rõhutati intervjuus mujalgi kordunud seisukohta, et dokumentide suurim väärtus on just eestlaste, aga mitte teiste Eestis elanud rahvaste, ajaloo kajastamine.

Kohalikud ajalehed märkisid ka väljarändajate annetusi, sh Riigiraamatukogule üle antud eraraamatukogusid. Näiteks annetas erukindral Ernst von Wahl oma tuhande köitelise raamatukogu, millest „on kõige väärtuslikum *Baltica* osa.”⁸⁰ Muidugi ei annetatud kaugeltki kõiki väärtuslikke ürikuid. Näiteks kirjeldas Meie Maa Saaremaa vandeadvokaadi abi Harry Wardenburgi katset viia välja Taani kuninga allkirjaga ürik aastast 1251.⁸¹

Sõja puhkemisel olid Eestis kasutusele võetud varustuskaardid, millega võimaldati kodanikel osta kaupu, mis olid muidu piiratud. Autoomanikud pidid näiteks omama kaarti, et osta kütust. Vajadus varustuskaartide järele tulenes sõja läbi keeruliseks muutunud

⁷⁵ Väljarändamis-eeskirjade rikkujad jäetakse maha. – *Järva Teataja* 18.10.1939, lk 7; Tolliladu nr. 10. – *Päevaleht* 18.10.1939, lk 3; Teine päev kibedat tööd tollilaos nr. 10 – *Päevaleht* 20.10.1939, lk 5.

⁷⁶ „Der Deutsche“ viis Võru sakslased – *Elu* 3.11.1939, lk 1.

⁷⁷ RT 1939, nr 17, art 29. Protokoll Eestis asuva saksa rahvusgrupi Saksa Riiki ümberasustamise kohta.

⁷⁸ Kuhu jäid Järvamaa sakslaste dokumendid? – *Järva Teataja* 8.11.1939, lk 1.

⁷⁹ Ajaloolisi dokumente Valgast lahkujatest – *Lõuna-Eesti* 25.10.1939, lk 2, 3.

⁸⁰ Annetusi lahkuvatelt sakslastelt. – *Meie Maa* 23.10.1939, lk 4.

⁸¹ Avastati haruldasi vanu ürikuid. – *Meie Maa* 23.10.1939, lk 1.

majandusoludest ja tõenäosusest, et teatud kaupade juurde hankimine võis osutuda raskeks. Lahkujad ei tohtinud varustuskaarte edasi anda, vaid pidid need lahkudes tagastama. Ajalehed käsitlesid ka kaartide tagastamise küsimust.⁸² Elu hoiatas, et riigist lahkunud (või surnud) isiku varustuskaardi kasutamisel võidakse karistuseks eksinud inimese enda varustuskaart ära võtta.⁸³ Meie Maa ja Järva Teataja puudutasid varustuskaartide teema kontekstis ka autode küsimust. Meie Maa märkis, et auto ostu korral peavad vajalikud varustuskaardid (õli ja bensiini ostuks) minema üle uuele omanikule. Järva Teataja pööras autodele eriti suurt tähelepanu ning leidis, et kõik võimsamad jõuvankrid ja mõnikümmed mootorrattast peaksid jääma Eestisse. Samas avaldati lootust, et selle eest ei pea hoolitsema riik, vaid et kodanikud ostavad ise vajalikud sõidukid ära.⁸⁴

Baltisakslaste lahkumine ei tähendanud ainult vallas- ja kinnisvara turu kasvu, vaid mõjutas teisigi majandusharusid. Kohe esimesel päeval, mil hakati kajastama baltisakslaste lahkumist (9. oktoobril), kirjutati ajalehtedes Meie Maa, Järva Teataja ja Elu⁸⁵ uue fosforidivabriku rajamisest koostöös Saksamaaga. Ajakirjandus esitles fosforidivabrikut näitena sellest, kuidas majandussidemed Saksamaaga ikkagi jätkuvad ja ehk isegi tihenevad. Sektori arenemise tähtsust rõhutas Järva Teataja ka 16. oktoobri numbris.

Pärast 1919. aastal käivitunud maareformi jäi endiste mõisnike kätte veel arvestataval hulgal maad. Sakslaste lahkudes läks jagamisele ligi 30 000 hektarit maad. Osa ostis ära Põllutööministeerium Saksa Usaldusvalitsuselt ning ülejäänud läks vabale turule.⁸⁶ Põllumajanduslikule riigile oli maaküsimus väga tähtis ja tekitas elevust just neis piirkondades, kus talupidajatel avanes võimalus uut maad saada. Talude müüki kajastati lehtedes tihti ja selles seoses avaldus tugev kriitika sakslaste vastu, kes müüvat maad liiga kallilt. Baltisakslased proovivat „põhjendamatult teenida meie talupidajate arvelt”, seda lauset korrati nii Elus kui ka Lõuna-Eestis.⁸⁷ Samal teemal ilmus üks väheseid otseselt etteheitvaid hinnanguid baltisakslastele: ajalehes Elu tõstatati küsimus, miks müüvad lahkuvad sakslased

⁸² Eestist jäädavalt lahkujad peavad varustuskaardid tagasi andma. – *Meie Maa* 18.10.1939, lk 1; Eestist jäädavalt lahkujad peavad varustuskaardid tagasi andma. – *Järva Teataja* 18.10.1939, lk 7; Eestist lahkunud inimeste varustuskaardid on tühi. – *Elu* 18.12.1939, lk 3.

⁸³ Eestist lahkunud inimeste varustuskaardid on tühi. – *Elu* 18.12.1939, lk 3.

⁸⁴ 150 sakslaste autot jääb Eestisse – *Järva Teataja* 18.10.1939, lk 7.

⁸⁵ Asutatakse fosforidivabrik. – *Meie Maa* 9.10.1939; Sakslased viiakse kodumaale. – *Elu* 9.10.1939; Eesti sakslased asustatakse Saksamaale. – *Järva Teataja* 9.10.1939.

⁸⁶ 100 sakslaste talu väljajagamisele. – *Lõuna-Eesti* 8.03.1940, lk 2, 3.

⁸⁷ 100 sakslaste talu väljajagamisele. – *Lõuna-Eesti* 8.03.1940, lk 2, 3; 100 sakslaste talu riigile. – *Elu* 8.03.1940, lk 3.

maad lausa topelthinnaga, kuigi ümberasujate varade küsimus on lahendatud nende jaoks soodsalt.⁸⁸

Ajakirjandus võrdles sakslaste maade ümberjagamist 20 aasta taguse maareformiga. Päevaleht kirjeldas väljarännet isegi suurema aktsioonina kui oli maareform, sest Eestist lahkub hulgaliselt tööjõudu ning kapitali.⁸⁹ Järva Teataja tõi maareformi meenutades uuesti päevakorda 700 aastase orjuse teema, kirjutades: “Need kõige suuremad maareformi vastased, kahtluse ja ässituste külvajad, kes soovitasid asundustaludele rattad alla teha, on just jõudnud oma “700 aastase missiooniga” jäädavalt lõpule, lahkuvad pisarates.”⁹⁰ Artiklis puudub tavapärane retoorika baltisakslaste keerulise olukorra kohta ning seda asendas selgesõnaline süüdistus. Samas oli see üksnes Järva Teataja arvamus. Lõuna-Eestis tehti küll samuti maareformist juttu, kuid seal ei mainitud baltisakslasi üldse, vaid rõhutati üksnes eestlaste saavutusi.⁹¹

Lisaks maadele jäi baltisakslastest maha hulgaliselt elu- ja majandushooneid, põllutööriistu ja -masinaid ning kariloomi. Kui väiksema väärtusega karja lubati välismaale viia ning neid isegi ei tahetud söödanappuse tõttu väga Eestisse jätta, siis hinnalised tõuloomad tuli kindlasti jätta kohaliku põllumajanduse edendamiseks.⁹² Ajakirjanduse andmeil viidi Balti riikidest Saksamaale 6000 põllumajanduslikku looma.⁹³

Päevaleht vahendas lugejaile ka Inglismaa ajalehe *Financial Times* hinnangut, mille kohaselt välismaalt naasvad sakslased toovad kaasa märgatava tõusu Saksamaa majanduses. Muuhulgas püüdvat Saksamaa sel teel saada Eestist 10–20 miljonit naela välisvaluutat.⁹⁴ Kuna välja rännates ei pidanud baltisakslased oma varast lahti ütlema, vaid said seda maha müüa või kaasa võtta, siis Saksamaa majanduslik kasu *Umsiedlungist* oleks märkimisväärne. Saksamaa enda pingutusi ning kulutusi peeti väikseks, sest enamik ümberasunuid paigutati okupeeritud Poola aladele.⁹⁵ Vallutatud aladel sai jagada seni poola inimeste käes olnud elamispidu ja muud vara. Inglise ajalehe artikkel tõstatas seega kapitali väljavoolu küsimuse mida kajastati ka Eesti ajakirjanduse veergudel.

⁸⁸ Polna, Hugo. Lahkunud sakslaste maad ja maareform. – *Elu* 15.01.1940, lk 2.

⁸⁹ Tja [Jaan Taklaja]. Kaasavaraga lahkujad. – *Päevaleht* 17.10.1939, lk 2.

⁹⁰ Maareformi teostamisest on möödunud 20. aastat. – *Järva Teataja* 8.11.1939, lk 9.

⁹¹ Maareformist 20 aastat. – *Lõuna-Eesti* 8.11.1939, lk 2, 3.

⁹² Kokkuleppe sakslaste loomade asjus. – *Elu* 20.12.1939, lk 3.

⁹³ Baltimaadelt Saksasse 6000 karilooma. – *Meie Maa* 15.12.1939, lk 2.

⁹⁴ Kolmandik Eesti sakslasist lahkunud – *Päevaleht* 25.10.1939, lk 5.

⁹⁵ Aufzeichnung im Reichsfinanzministerium über eine Ressortbesprechung in Berlin am 7. Oktober 1939. – *Diktierte Option*, S. 336.

Eesti ajalehed vahendasid informatsiooni ka Läti majanduslike küsimuste kohta. Päevaleht kajastas Läti sakslaste teemat palju põhjalikumalt kui teised vaadeldud ajalehed. Päevaleht tugines peamiselt Läti ajalehtedele ja käsitles seda kui näidet märksa karmimatest lahkumistingimustest. Võrreldi näiteks varade väljaviimisega seotud küsimusi. Nimelt kehtestas Läti oma majanduslike huvide kaitseks palju rangemaid piiranguid, raskendas muuhulgas mööbli väljavedu ja väärismetallidega kauplemist. Ka oli Lätis vaja rohkem erinevaid küsimusi lahendada enne Saksamaa kodakondsuse vastuvõtmist.⁹⁶ Päevaleht vahendas ka Läti valitsuse häälekandja Brīva Zeme sõnu: “ajalugu annab omal ajal hinnangu nende nimedele ja nende praegustele püüetele, kuid üht võime juba praegu ütelda: ärgu nad meilt oodaku tänu ja tunnustust, veel vähem juuremaksu väljarändamise eest.”⁹⁷

⁹⁶ Varanduse väljaveost. – *Päevaleht* 14.10.1939, lk 5.

⁹⁷ Läti tingimused sakslastele. – *Päevaleht* 19.10.1939, lk 2.

4. Lahkumise kulg ja ümberasujate elu pärast väljarändamist

Sakslaste lahkumisest kirjutati oktoobrikuus pea igas ajalehenumbris ja ka hiljem ei jäänud suurte inimhulkade liikumised Saksamaale kajastamata. Iga ajaleht märkis seejuures ennekõike ära oma piirkonnast lahkuvad inimesed, võimalusel ka teiste Eesti paikade omad. Ajalehtedes toodi ära laevade nimed ning avaldati reisijutustusi. Lahkujaid mainiti tihti nimepidi, eriti rikkamaid ning tuntumaid isikuid nagu advokaate, pankureid ja arste. Mainiti ka siia jääjaid. Lõuna-Eesti kirjutas näiteks tantsuõpetaja Else Stahlbergist, kes ei lahku Eestist oma „puhastverd kasutütre Oliivia-Maie tõttu.“⁹⁸

Ümberasujaid saatis teele hulgaliselt rahvast, kelle hulgas leidus nii eestlasi kui ka hiljem sõitvaid või Eestisse jäävaid sakslasi. Lahkujatel „olid vahekorrad soojad eestlastest talurahvaga“. Noored lahkujad rääkisid omavahel vabalt eesti keelt ja tundsid, et neid koheldi samamoodi nagu maa pärisrahvast.⁹⁹

Valdavalt käsitleti lahkujaid positiivses valguses. Nagu eespool mainitud, suundus vastumeelsus neile ümberasujatele, keda ei peetud sakslasteks, vaid kadakateks. „Kui lõppeva ümberasustamisaktsiooni puhul on kuulda teravusi, siis just kadakate arvelt.“¹⁰⁰ Laevade lahkumist kajastades mainiti ikka ja jälle Eesti hümnid laulmist ning ümberasujate õnnesoove Eestile ja president Konstantin Pätsile.¹⁰¹ Laevade lahkumiste kajastamine ei olnud siiski vaadeldud trükistes ettekirjutatud, vaid erines ajalehiti. Paljud võtsid kaasa kodumaa mulda ja lahkusid pisarais.¹⁰² Ümberasujate tuju kohta uurides saab Meie Maa vastuseks, et „meeleolu on noute sant, et kargaksin üle ääre merde.“¹⁰³ Kui mõned kajastused vara konfiskeerimise või odavmüügi tõttu kibestunud isikutest välja arvata, siis olid ajakirjanduse järgi kõik sakslased väga kiindunud Eestisse. Peale eespool märgitud kriitika mainiti artiklites ka, et peamiselt on rahvaste koostöös saavutatud head ja kõik kurja peaks jätma mineviku.¹⁰⁴

Lahkumisel rõhutati segast poliitilist olukorda ja lugeja võis veenduda, et ümberasumine polnud kohalike sakslaste ettekavatsetud plaan. Sama kinnitas ka Carl Mothander, kirjeldades oma mälestustes olukorra muutumise äkilisust.¹⁰⁵ Enne Hitleri kõnet ei leidunud üheski

⁹⁸ Kes ja kuhu lahkuvad Valga sakslased? – *Lõuna-Eesti* 11.10.1939, lk 1.

⁹⁹ Sõmerpalust lahkusid kolonistid pisaratega. – *Elu* 3.11.1939, lk 2.

¹⁰⁰ H.T. [Harald Tammer]. Meie rahvuslikud liialdused? – *Päevaleht* 5.01.1940, lk 2.

¹⁰¹ Saaremaa sakslaste kolmekordne „elagu“ Vabariigi Presidendile. – *Järva Teataja* 23.10.1939, lk 3; Saaremaalt lahkus 310 sakslast – *Meie Maa* 20.10.1939, lk 1

¹⁰² Täna lahkus 911 sakslast. – *Pärnumaa Teataja* 21.10.1939, lk 8.

¹⁰³ Lahkumine... – *Meie Maa* 21.10.1939, lk 3.

¹⁰⁴ Sakslaste Eestist lahkumisel. – *Meie Maa* 14.10.1939, lk 2.

¹⁰⁵ Mothander, C. Parunid, eestlased ja enamlased, lk 7, 181.

ajalehes viiteid selle kohta, et Saksamaale kutsumine tulemas on. Ka Eesti juhtkond polnud sellest teadlik. 30. oktoobril kinnitas Eesti välisminister Ants Piip, et sakslaste lahkumine oli ootamatu nii Eesti valitsusele kui ka siin elanud sakslastele.¹⁰⁶

Esimestel päevadel olid maakohtadest ja väikelinnadest pärit sakslased liikunud Tallinna ainult kõige hädavajalikuma pagasiga teadmata, et mõned pidid seal nädalaid ootama.¹⁰⁷ Selles valguses on Võru lehes Elu märgitud, et Võru sakslased on palju vaesemad kui nende pealinnas elavad rahvuskaaslased. Tallinnas ootamist püüti meeldivamaks muuta selliste vaba aja veetmise vormidega nagu poodlemine ja linnaga tutvumine. Sakslaste ühtekuuluvustunnet tõsteti esile asjaoluga, et pealinna tulnutele anti Mustpeade majas süüa.¹⁰⁸

Eesti lugejal oli seega hea ülevaade baltisakslaste liikumistest. Sakslasi kujutati kui tõsisaid Eesti patrioote, kes lahkuvad siit vaid Hitleri kutse sunnil. Just olukorra ootamatus aitas kaasa sellise kuvandi loomisele, sest see jättis sakslased märksa rohkem muutuva maailma meelevalda kui see oleks tundunud planeeritud kolimise puhul.

Baltisakslaste saatuse vastu tunti Eestis huvi ka pärast nende lahkumist. Teateid saadi nii Saksamaa ajakirjandusest kui ka kirjadest, mida ümberasunud saatsid Eestisse. 23. oktoobril tsiteeris Järva Teataja Saksa ajakirjandust, mille sõnul oli Danzigisse (Gdansk) varutud suured tagavarad kõigeks eluks vajalikuga. Muuhulgas oli saabujate tarvis pandud valmis 35 välikööki. Ka oli loodud eriline büroo, mis juhatas ümberasujad uude elukohta ja andis vastuseid kõikvõimalikele küsimustele. Gotenhafeni (Gdynia) sadamas, kust paljud baltisakslased riiki sisenesid, võttis neid vastu propagandaminister Joseph Goebbels, kes tundnud eriti sügavat huvi ümberasumise vastu. Saksa ajakirjanduse väitel saavat kõik ümberasujad jätkata tööd oma valdkonnas, muuhulgas antakse senistele maaharijatele uued maavaldused endistel Poola aladel.¹⁰⁹

Mitmed teated Saksamaa ettevalmistustest ja hoolitsusest olid ühemõtteliselt positiivsed. Eesti lehelugeja sai kinnitust, et ümberasujate elu edenes hästi ja lahkumine oli põhjendatud. Tsiteeriti Saksamaa ajakirjandust, propagandakirjutisi,¹¹⁰ eesmärgiga kõnetada veel siia

¹⁰⁶ Eesti jätkab oma iseseisvat elu. – *Meie Maa* 30.10.1939.

¹⁰⁷ Saagpakk, M. Umsiedlung baltisaksa mälestuskirjanduses, lk 49.

¹⁰⁸ „Der Deutsche“ viis Võru sakslased. – *Elu* 3.11.1939, lk 1.

¹⁰⁹ Göbbels Balti sakslaste juures. – *Meie Maa* 2.12.1939, lk 2; 35 välikööki ootab Gotenhafenis Baltlasi. – *Järva Teataja* 23.10.1939, lk 3.

¹¹⁰ Sakslasi ootavad uued ülesanded. – *Elu* 20.10.1939, lk 1.

jäänud sakslasi. Trükkimist leidis ümberasustamiskeskuse juhi üleskutse, kes lubas, et Saksamaal hoolitsetakse kõigi ja kõige eest.¹¹¹

Samas avaldati ka teistsuguseid, märksa kriitilisemaid teateid. Nii kirjutas Elu, et mitmed sakslased tulid Tallinnast tagasi, sest olid eelmistelt väljarännanutelt kuulnud halba uue elukoha ja sealsete tingimuste kohta: „Nagu selgunud, on paljud sakslased, kes meil töötasid vaimsetel aladel, hakanud Saksamaal lihttöolisteks ja toitlus olud paistavad Saksamaal olevat mitmekordselt kehvemad kui meil. Oma tahtmist mööda ei saavat toitu üldse osta.“¹¹²

Positiivses valguses ei näidanud ümberasumist ka ajalehtedes Lõuna-Eesti ja Meie Maa avaldatud lugu, milles väideti, et kolonel Emil Kurski naine on Saksamaal sattunud koonduslaagrisse, sest talle endalegi üllatusena tuli välja, et ta on juudi päritolu. Naine pidas ennast ise sakslaseks ja olevat Lõuna-Eesti andmetel isegi õhutanud oma abikaasat Eestist lahkuma. Kolonel Kursk, kelle kohta väidab Meie Maa, et ta isa on eestlane, määratud aga uuel kodumaal vangivalvuriks.¹¹³

Kirjeldused elust Saksamaal lõid pildi mitte just väga rikkast riigist. Kuigi baltisakslasi selles seoses otseselt ei mainitud, ei varjatud lugeja eest arvukaid probleeme, millega Saksamaal elavad inimesed pidid toime tulema. „Riidevarustus Saksamaal kaardi järele” on üks Meie Maa artikli pealkirjadest. Artikkel ei kritiseerinud ega andnud hinnangut, vaid märkis lihtsalt, et punktisüsteem piirab inimeste võimalust osta rõivaid nagu ülikondi ja kostüüme. Tööriideid, kingi, mantleid ning vastabiellunute voodi- ja kodust pesu sai veel vana tšekisüsteemi järgi, samas kehtestati ka neile uusi piiranguid, sh keeld neid kõiki korraga osta.¹¹⁴ Artikkel kirjeldas igapäevaelu Saksamaal, poliitikat ega kriitikat seal polnud, kuid tõenäoliselt ei innustanud see veel Eestis elanud sakslasi või teisi rahvusgruppe lahkuma.

Informatsioonivahetus kahe riigi vahel toimis. Telegrammide ja kõnede rohkust Eesti ja Saksamaa vahel märkis ära Meie Maa.¹¹⁵ Mõned Eestist lahkunud proovisid ka Eesti ajalehti tellida, mis aga alati ei õnnestunud.¹¹⁶

Eesti ajakirjanduses avaldati Saksamaalt tulnud kirju. Nii ilmus Meie Maas Anseküla endise pastori Adolf Greinerti kiri tema tuttavale. Pastor kirjeldas, kuidas oma tahtmise järgi pole midagi võtta, ehkki süüa saab kaks korda päevas. Samas rubriigis toodi ära teinegi kiri, mida

¹¹¹ Kolm laevatäit haigeid sakslasi. – *Päevaleht* 13.10.1939, lk 6.

¹¹² Võru sakslasi tuli tagasi. – *Elu* 13.11.1939, lk 3.

¹¹³ Kol. Kursk Saksamaal vangivahiks? – *Lõuna-Eesti* 20.11.1939, lk 3; Eestist lahkunud sõjaväelased uuel kodumaal ametis. – *Meie Maa* 18.11.1939, lk 1.

¹¹⁴ Riidevarustus Saksamaal kaardi järele. – *Meie Maa* 18.11.1939, lk 2.

¹¹⁵ Eesti ühenduses kogu maailma riikidega. – *Meie Maa* 25.11.1939, lk 3.

¹¹⁶ Võru sakslased uuel kodumaal. – *Elu* 8.12.1939, lk 5.

oli küll osalt tsenseeritud, kuid millest siiski nähtus toiduainete nappus Saksamaal.¹¹⁷ Adolf Greinert saatis kirja ka Meie Maa toimetusele, näidates selles Saksamaa toiduolukorda palju paremas valguses.¹¹⁸

¹¹⁷ Oma käega ei ole midagi võtta... – *Meie Maa* 11.11.1939, lk 3.

¹¹⁸ Saaremaalt lahkunute elu Saksamaal – *Meie Maa* 25.11.1939, lk 1.

Kokkuvõte

700 aastat Eestis elanud vähemusrahvuse kiire ja äkiline lahkumine 1939. aastal mõjutas kas otseselt või kaudselt pea kõigi eestimaalaste elu. *Umsiedlung* tekitas hulgaliselt küsimusi ning majanduslikke ja sotsiaalseid probleeme. Antud uurimus keskendus omaaegse ajakirjanduse pakutud vaatenurgale – millised olid suuremad probleemid, mida ja milliselt positsioonilt käsitleti või käsitlemata jäeti, ning millise mulje võis see jätta lugejale. Käsitletav periood jääb Konstantin Pätsi võimuhaaramise järgsesse meedia tsensuuri aega. Ajakirjandusvabadust mõjutas ka ärev rahvusvaheline olukord ning sõlmitud vastastikuse abistamise pakt Nõukogude Liiduga, mis sundis ajakirjandust ettevaatusele.

Baltisakslastel oli Eesti majanduses vaieldamatult tähtis roll; neid leidis nii vabrikute, pankade kui ka mitmete teiste ettevõtete juhatustes. Sakslased olid ka keskmisest jõukam rahvus ja seetõttu oli teravdatud tähelepanu all nende varade väljavedu. Olgugi, et see tähendas riigile rahalist kahju, lubati suur osa varadest kas maha müüa või kaasa võtta. Ometi üritasid baltisakslased korduvalt väljaveopiiranguid rikkuda ning sellised juhtumid leidsid kajastamist ka ajalehtedes. Samas ei olnud artiklid väljaveo keelu rikkumistest ründavad.

Segadusest tingituna müüsid baltisakslased tihti oma kinnisvara ja mööbli väga odavalt, tekitades omamoodi ostuhulluse. Ajakirjanduse hinnangul ostsid eestlased tihti väärtusetuid asju, kiirustamise tõttu ei kontrollitud muuhulgas ümberasujatelt ostetud kinnisvara või mööbli korrasolekut. Antud juhul mängis ajakirjandus hoiatavat rolli. Lugejaile soovitati pigem hoida eemale või vähemalt osta sakslaste vara ettevaatlikult.

Suurim probleem meedia põhjal hinnates, oli mittesakslaste kaasamine. Paljude segaperekondade jaoks, kellele tundus mõistlik Eestist lahkuda, oli kasulik lugeda end pigem sakslasteks kui eestlasteks, sest välja said rännata ainult isikud kes olid rahvuselt sakslased või olid sakslase perekonnaliikmed. Hulgaliselt oli aga selliseid perekondi, kelle puhul ajakirjandus seadis saksa sidemed suure kahtluse alla. Süvenemata lahkumise põhjustesse, said negatiivse hinnangu osaliseks peagu kõik ümberasujad arvestamata nende enda rahvusliku kuulumise määratlust, aga eriti need inimesed, kellel oli eestipärane nimi. Avaldati mitu artiklit, mis ei pidanud kas osa või kogu baltisakslaste rahvusgruppi päris sakslasteks. Ümberasujad, kes pidasid oma vanemaid või esivanemaid sakslasteks, olid selliste artiklite järgi tegelikult lihtsalt teiste kadakasakslaste järeltulijad. Lahkujaid näidati meedias tihti kodumaa reetjatena. Näiteks Paide linnapea Gerhard Pärli lahkumise puhul seati kahtluse alla, kas ta üldse kunagi töötas Eesti nimel või oli ta linnapea ainult palga pärast.

Ümberasunud sakslaste eluolu uues asukohas kajastati läbi kogu perioodi. Võimalik oli lugeda kirjeldusi nende kohale jõudmisest ja elamistingimustest. Samas polnud hinnangud nende uue elu kohta alati positiivsed, vaid toodi esile Eestiga võrreldes kehvemaid toidu hankimise võimalusi ja suuremaid piiranguid kaupadele. Märgiti ära ka seda, et kõiki lubadusi, mida Saksamaa valitsus ümberasuajatele andis, ei olnud täidetud. Eriti rõhutati seda töökohtade puhul, sest lubadus oli olnud saada erialasele ametile, aga kohale jõudes olid paljud haritud inimesed pidanud tegema lihttööd.

Sakslaste ümberasumine, eriti nende transpordi ning muude olmeküsimuste korraldamine, oli hästi kajastatud. Märgiti ära laevade väljumised ning kus ja kui palju sakslasi ühest ja teisest Eesti osast välja reisis. Kirjeldati hoolega just nukramaid emotsioone, mida laevadele asuvad baltisakslased tundsid. Rõhutati häid sidemeid, mis olid tekkinud eestlaste ja sakslaste vahel.

Paljud ajakirjanduses kajastatud teemad pakkusid huvi ja põnevust laiemale publikule – varade müük, eetilised valikud lahkumisel, kadakasakslus jne. Kui esimesed neist kajastuvad ka baltisakslaste memuaarkirjanduses, siis kadakasaksluse teemat loetud memuaarides erilist kajastust ei leia. Võrreldes ajakirjandust memuaaridega on kõige suurem erinevus ümberasumise poliitilistes motiivides. Kui ajakirjandus rõhutas Nõukogude Liidu poolt kujutatava ohu puudumist, siis mälestused vastupidiselt just rõhutavad seda.

Vaadeldud ajalehed erinesid üksteisest peamiselt mahult. Päevalehe artiklid olid enamasti kõige pikemad ning sisukamad, võrreldes Lõuna-Eestiga sai sealt palju täpsema ettekujutuse sellest mis *Umsiedlung* oli. Piirkondlikud trükised kajastasid loomulikult esmatahtsana kohalike sakslaste ümberasumist, kuid ei piirdunud siiski ainult kohalike elanikega, vaid kajastasid probleeme laiemalt. Meie Maas ja Päevalehes avaldati vesteid, mis olid huvitavad oma vabama kõnepruugi ja lähenemise poolest ametlike teadetega võrreldes. Ümberasumise kajastamine oli vaadeldud lehtedes küllaltki ühtlane.

Sakslaste lahkumist kirjeldati mitme erineva nurga alt ja seega võib välja lugeda ka erinevaid hinnanguid. Ei saa väita, et ajakirjandus oleks üheselt ümberasumist hukka mõistnud või heaks kiitnud. Ajalehtedes oli nii kriitikat kui ka rahvuste vaheliste heade suhete kiitmist. Artiklites kirjeldati Saksamaale suunduvate sakslaste pisarais silmi ja nende lauldud Eesti hümn, mida oli kuulda lahkuvatelt laevadelt. Niimoodi kujutati sakslasi kui keerulises olukorras inimesi, kes lahkuvad Eestist raske südamega. Positiivsete kajastuste ritta kuuluvad ka artiklid, kus, sarnaselt selleaegsele Saksamaa riiklikule propagandale, leiti olevat paremgi, et vähemusrahvad rahvusriigist ümber asuvad. Selle mõtteviisi järgi on kergem areneda riigil kus elanikkond koosneb ainult ühest rahvusest.

Teistes artiklites aga kirjeldati, kuidas Saksamaale minnakse Eestist külma südamega. Lahkujaid nimetati kadakasakslasteks ja neid kirjeldati kui rahvareetureid. On tähelepanuväärne, et selliseid süüdistusi esitati mõnes artiklis pea kõigi lahkujate kohta. Ajakirjanikud olid kriitilised ka majandusteemadel. Just kinnisvara küsimustes süüdistati sakslasi ahnuses.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Eesti ajakirjandus, olles küll tsensuuri all, kajastas ümberasumisega seotud sündmusi siiski küllaltki mitmekesiselt. Tegeleti väga erinevate valdkondadega ning esitleti *Umsiedlungiga* seotud häid ja halbu aspekte. Mälestuskirjanduses peamise lahkumise ajendina nimetatud Nõukogude Liidu ohtu eitas aga päevakajaline ajakirjandus kategooriliselt.

Summary

The Emigration of Baltic Germans from Estonia in 1939–1940 as Reflected by the Contemporary Estonian Media.

This paper examined the perception newspapers gave about the resettlement of the German minority from Estonia between 1939 and 1940. The resettlement is also commonly referred to by historians as *Umsiedlung*, which means resettlement in German. This paper examined the publications of relevant articles of six Estonian local newspapers from October of 1939 until June of 1940. The newspapers were varied by amount of content and were from different parts of Estonia. This was a period of censored media in Estonia.

The biggest problems the newspapers reported on, concerned the effects the resettlement had on the economy and the social questions that arose from a whole minority leaving the country. The Germans didn't have to give away their possessions; however, they couldn't take it all with them. Because the resettlement came as an unexpected surprise to most Baltic Germans and they couldn't settle all material matters, an institution was created with the purpose of dealing with debts and properties the Germans left behind. The market was flooded with new opportunities for buying different items and property. The newspapers had to deal with people being too eager to buy and sell, but also voiced concern over so much wealth leaving the nation.

Majority of the published articles in Estonian newspapers wished the leaving Germans well and showed them in a relatively good light. There were also accusations directed towards those who left, especially those resettlers who weren't German. Some articles even claimed that most of the people who left were traitors and people who shunned their Estonian roots. They were made out to be so called „fake Germans“. This even included people who had always thought of themselves as Germans. According to some articles their ancestors had just adopted German culture for their own benefit.

The portrayal of *Umsiedlung* in the Estonian newspapers of the time was of broad range. Not only were there many topics discussed but also many viewpoints. While some economic questions sparked angry comments against the Germans because of their perceived greed, there were also many articles which showed the people moving to Germany as having little choice. The latter articles painted them as patriotic citizens who just had to follow their leaders call.

But the coverage cannot be accepted without criticism. In biographies by the people who left Estonia during *Umsiedlung* the main reason given for leaving is the threat of the Soviet Union. The censored Estonian media of the time furiously denied it.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Publitseeritud allikad

Diktierte Option: die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941: Dokumentation. Hrsg. Dietrich A. Loeber. Neumünster: K. Wacholtz, 1974.

Riigi Teataja 1939–1940.

Riigivolikogu stenograafilised aruanded: I koosseis: V ja VI istungjärg. Tallinn, 1940.

Kirjandus

Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2010.

Harro-Loit, Halliki. Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon Eestis aastail 1918–1940 ja 1990–1993. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1994.

Hehn, Jürgen von. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen: das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1984.

Liivik, Olev. Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal: Ümberasujate lahkumise motiivid. – *Acta Historica Tallinnensia* 2011, nr 17 (1), lk 37–54.

Mothander, Carl. Parunid, eestlased ja enamlased. Tartu: Ilmamaa, 1997.

Mothander, Carl. Rootsi kuninga valge laev: riskantne mäng rannarootslaste pärast. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2011.

Mäesalu, Ain jt. Eesti ajalugu: kronoloogia. Tallinn: Tänapäev, 2015.

Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Koost. Epp Lauk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.

Revali ja Peterburi vahel: eestimaalaste mälestusi kahest sajandist. Koost. Henning von Wistinghausen. Tallinn: Argo, 2016.

Saagpakk, Maris. *Umsiedlung* baltisaksa mälestuskirjanduses. – *Tuna: ajalookultuuri ajakiri* 2007, nr 4, lk 38–51.

Schlau, Wilfried. Die Deutschbalten. München: Langen Müller, 1995.

Umsiedlung 60: Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost. Sirje Kivimäe. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis / Tallinna Linnaarhiiv, 2000.

Verg, Erik G. Vaimustuse tiivul: lapsepõlve- ja noorusmälestused Baltikumist. Tallinn: Nornberg & Co, 2012.

Käsikirjad

Laurits, Kaido. Saksa kultuuroromavalitsus ja vähemusrahvus Eesti Vabariigis 1918/1925–1940: magistr töö. Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool, 2005.

Parts, Margit. Tsensuur ja infopoliitika esimese Eesti Vabariigi ajal: diplomitöö. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli infoteaduste osakond, 2003.

Vaan, Laura. Propagandatalitus Eesti Vabariigis autoritaarsel ajajärgul: magistr töö. Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool, 2005.

Perioodika

Elu 10.10.1939 – 30.05.1940

Meie Maa 10.10.1939 – 30.05.1940

Pärnumaa Teataja 10.10.1939 – 30.05.1940

Päevaleht 10.10.1939 – 30.05.1940

Järva Teataja 10.10.1939 – 30.05.1940

Lõuna-Eesti 10.10.1939 – 30.05.1940

Internetiallikas

Eesti biograafiline andmebaas ISIK.

<http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=243K> (kasutatud 5.05.2019).

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Mattias Väli (sünniaeg: 22.07.1994),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose
“ Baltisakslaste lahkumine Eestist aastatel 1939–40 kohaliku meedia pilgu läbi“,
mille juhendaja on Ago Pajur,
reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace
kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu
Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons
litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada
ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni
autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega
isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Mattias Väli

24.05.2019